

Fig. 1. Rise. Ydre, set fra nordvest.

O. W. 1956

RISE KIRKE

RISE HERRED

Kirken var i katolsk tid viet *S. Laurentius* (sml. *altertavle; også i kirkens segl fra 1591 fandtes helgenen) og formodes at have været herredskirke¹; den var et biskoppeligt patronat² og betalte 24 skilling lybsk i cathedraticum (jfr. p. 1718). Til sognet skal tidligere for Hjordkær kirkes opførelse — have hørt Årslev by¹. — Ved reformationen kom kirken under landsherren, fra 1544 de gottorpske hertuger, fra 1713 21 kongen. Her som andetsteds i det tidligere gottorpske område var menighedens valgret til en viss grad bevaret.

Ved kirken holdtes Maria Magdalene dag (22. juli) et *marked*, indtil det 1530 (14. juli) flyttedes til Åbenrå³.

Mellem 1627—29 skal kirken være blevet afbrændt af Wallensteins tropper⁴. Natten mellem 29. og 30. maj 1893 led kirken atter under en brand; den genindviedes 16. dec. 1894⁵.

Ifølge *sagnet* skal to jætter have kappedes om opførelsen af Rise og Hjordkær kirker⁸ (sml. p. 1817).

Kirken ligger forskudt en kende mod syd i sognet. Kløvstensdiger i jord og cement omslutter kirkegårdens ældre del, mens en udvidelse (1945) mod øst,

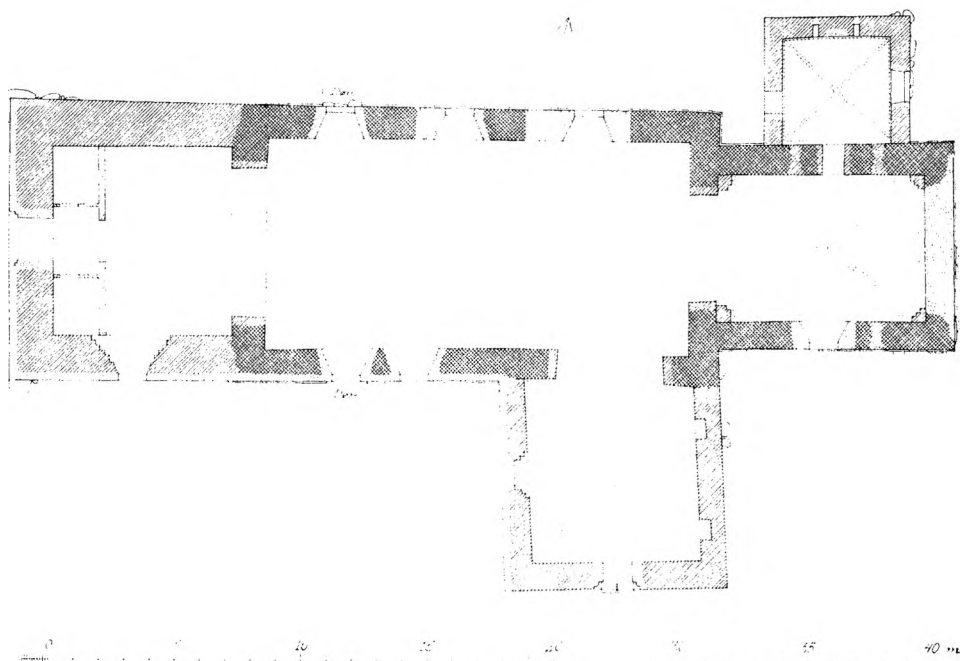

Fig. 2. Rise. Plan 1:300. Målt af John Petersen 1956.

uden for diget, hegnes af beplantning. Digerne er omsat 1842—44, da der solgtes mange kampesten⁷, samt 1874⁸ og 1895⁹. Indgangene, fodgængerlåde i nord og vest, køreport med fodgængerlåde i syd, har banede stenstolper fra 1815¹⁰ med jerngitterfløje (i syd støbte fra 1866/67⁸, ellers smedede og noget yngre). I udvidelsen to køreporte af træ. — I diget øst for sydporten er der en stor *sten med skålformede fordybninger*, og ved lågen i vest er der genanvendt sokkelkvadre fra kirken.

†*Træklokkehus*. På nordvestsiden af kirkegården stod der 1704 et solidt klokkehus, hvis underdel var af eg, mens den (fornyede?) overdel (tag eller spir) var af fyr; huset, hvori der var ophængt en klokke, målte cirka fem meter i kvadrat, og både sider og tag var beklædt med fyrrebrædder¹¹.

Kirken består af kor (med †apsis) og skib fra romansk tid samt sakristi i nord, kapel i syd og tårn i vest, alle sengotiske. Et våbenhus i syd og det nævnte træklokkehus er forsvundne. Orienteringen har afvigelse til nord.

Det anselige, romanske anlæg, hvis apsis blev nedrevet 1721 (sml. p. 1810), er af *granitkvadre*. Hele bygningen har haft en ret ensartet profileret kvader-sokkel (p. 1716, fig. 9—10). Flere af apsidens sokkelsten er genanvendt under korets østgavl, og to er senere indsat i korets nordmur og sydkapellets vestmur. Skibets vestsokkel er formentlig flyttet til tårnet, men i dette optræder dels som sokkel og dels i selve muren så mange profilerede sokkelkvadre, at de

ikke oprindelig kan have haft plads i Rise kirkes romanske anlæg, og det ligger derfor nær at antage, at man til tårnets opførelse har fået materialer fra †Enlev kirke (p. 1829).

Det meget langstrakte kor har haft to vinduer i hver langmur og slutter sig derved til den nærliggende kampestenskirke i Rabsted (Tønder amt p. 1586), der også har haft apsis, og til de i samme herred beliggende teglstenskirker. Begge nordvinduer samt det østre i syd er bevaret; nordvinduerne, som ses fra sakristiets tagrum, har monolit sålbænk og overligger og måler udvendig ca. 130×60 cm. I skibets godt 5 m høje mure (målt over soklen) spores ingen oprindelige vinduer, men derimod begge de tilmurede, sokkelbrydende døre; den store bredde, 155 cm, tyder på, at der har været udvendig fals. Syddøren var i brug indtil branden 1893.

Tilføjelser og ændringer. Rækkefølgen af de gotiske byggearbejder kan ikke fastslås, men de må alle henføres til senmiddelalderen.

Korets krydshvælv med stærkt puklede kapper hviler på faldede hjørnepiller, spidse gjordbuer og retkantede ribber, der mødes om en rund slutsten. — Den spidse triumfbue er formentlig samtidig med korhvelvingen.

De tre tilbygninger, sakristi, kapel og tårn er alle af genanvendte granitkvadre og munkesten, der for tårnets vedkommende veksler i rødt og gult. *Sakristiets* taggavl har i fodlinien to savskifter og derover forskelligt udformede blændinger: cirkulære, kvadratiske med korsdeling og kvadratiske med udmuring af formsten (sml. fig. 1); taggavlen har vistnok altid været dækket af taget. Forneden i nordmuren er der to små, retkantede lysåbninger¹², der har flankeret en †*kamin*, i øst et vindue fra 1894, som har ødelagt et ældre, fladbuget og i vest en nyere dør. Rummet, som står i forbindelse med koret gennem en fladbuget, samtidig dør, dækkes af en krydshvelving med skjoldbue mod koret; til de andre sider markeres kappernes fødselslinie af et svagt frempringende løberskifte; kvartsten brede ribber. 1704 var bygningen tækket med tagsten og spån¹³.

Kapellet på skibets sydside har i gavlen haft et stort, bredt spidsbuget vindue, hvis prydskifte af løbere ses. Af taggavlen er den nedre del med to savskifter gammel; resten, hvor savskifterne er gentaget i hanebåndshøjde, stammer formentlig fra 1840¹⁴. Vestmuren har et spidsbuget, 240 cm højt vindue, som dog er blændet udvendig, hvorimod østmuren er vinduesløs, formentlig af hensyn til et falter, der har haft plads mellem de to fladbuede, 107 cm høje vægblændinger (sålen er hævet 86 cm over gulv). Rummet, der har spidsbuget arkade til skibet, dækkes af en samtidig krydshvelving med kvartstens ribber om diagonaltstillet slutsten. Døren under sydvinduet stammer i sin nuværende form fra 1894, men en 1796 omtalt »ny dør«¹⁵ må være dens forgænger og er muligvis indsat, da kapellet blev inddraget i kirkerummet, hvilket formentlig

Fig. 3. Rise. Indre, set mod øst.

O. W. 1956

er sket omkring dette tidspunkt, eftersom kapellet 1802 kaldes »den nye kirke«¹⁶. 1704 var »das Kreutzhaus« tækket med spåner, spidsen (vel tagryggen) dog med bly¹³.

Det med skibet jævnbrede *tarn* er det bygningsafsnit, der er ramt hårdest af de ødelæggelser, som er overgået kirken. Byggematerialet er omtalt ovenfor, og hvis den p. 1808 fremsatte formodning er rigtig, kan tårnet tidligst være påbegyndt efter Enlev kirkes ødelæggelse, der henføres til 1411 (p. 1829). Tårnet blev opført med tre stokværk, men efter 1840 er de to øverste slået sammen, og tårnrummet, som endnu 1840 havde en hvælving¹⁴ (hvis helstens forlæg ses), har fået fladt loft. Dette er sikkert sket efter branden 1893, da et ottekantet spir¹⁷ svarende til det nuværende gik op i luer.

Tårnrummet har en spidsbuet arkade til skibet, i syd et rigt falset, fladbuet vindue og i vest en 1894 etableret dør, der er kirkens hovedindgang. Adgangen til det tidligere mellemstokværk har været i syd enten gennem et trappehus eller ad en fritrappel, der har ført op til en fladbuet, nu tilmuret dør østligt i sydturen. I de to sammenlagte stokværk ses flere spareblændinger, en brudt åbning til skibets loft og i nord et fladbuet, oprindeligt glamhul; de øvrige glamhuller stammer fra nogle af de talrige reparationer, hvorom bl.a. årstallene 1757 (i vest) og 1788 (i syd) minder. Andre istandsættelser fandt sted 1814¹⁰, 1840¹⁴ og 1855⁸, de to sidstnævnte år især på spirklædningen, der var

af kobber forneden og spån foroven^{8a}. 1883 solgtes kobbretaget⁸, og spiret beklædtes med skifer⁹ ligesom det nuværende fra 1894.

Apsidens nedrivning fandt sted 1721, da der solgtes »von dem altar Materialen« for 14 mrk., og kirken repareredes efter regning for 559 mrk.¹⁰. Korets østgavl, der er opmuret i små sten og med få kvadre, har to indskriftsten af granit, den ene med P P og T T (sml. solur) samt K S (dvs. kirkesvorne eller kirkeværger) og 1721; på den anden sten står F K P R (Friedrich Kamp-høvener, præst i Rise 1706—46). — 1704 var østenden meget forfalden¹³.

Kor og skib har spor efter flere sæt vinduer, dels middelalderlige, dels fra nyere tid. I korets sydmur ses således et 80 cm bredt, fladbuget vindue, der griber lidt ind i det romanske, samt (på det nuværende vindues plads) et 142 cm bredt, fladbuget og et 219 cm bredt, spidsbuget. I skibets nordmur ses et lille og to store, fladbuede vinduer, hvis størrelser svarer til de ovennævnte af samme form.

†*Våbenhus*. »Das alte Karnhaus«, der må have stået foran skibets syddør, solgtes 1816 for 34 mrk.¹⁰. Den fire fag lange tilbygning var tegltækt 1704¹³.

Som nævnt p. 1806 afbrændtes kirken mellem 1627 og 1629, men ødelæggelsesens omfang lader sig ikke fastslå. Muligvis var dog den økonomiske hjælp, som Rise modtog fra andre kirker 1654—55, foranlediget af istandsættelsen efter branden¹⁸. 1744 bevilgede majestæten en generalkollekt til dækning af en reparation på 729 mrk., og i årene o. 1800 var der forskellige arbejder igang¹⁰. En istandsættelse af tag og tagværk 1832—36 erklæredes for godt udført¹⁹, men ikke desto mindre var taget fire år senere i en sådan forfatning, at kirkegængerne ikke kunde sidde tørre under gudstjenesten²⁰, og endnu 1840 gik man i gang med en omfattende istandsættelse¹⁴. 1860 fulgte en hovedreparation (L. A. Winstrup), der bortset fra de spidsbuede jernvinduer²¹, som kirken havde indtil 1893, i det væsentlige omfattede kirkens indre²². Et lynnedslag i kirketårnet, formentlig sommeren 1867, foranledigede en brandskade på 720 mrk.²³, hvilket dog var for intet at regne sammenlignet med følgerne af branden 1893, der lagde kirken, skolen og flere andre bygninger i aske (kronik). Bygningsinspektør Jablowski var arkitekt for genopbygningen, og kirken genindviedes 16. dec. 1894.

Den hvidkalkede kirke præges stærkt af Jablowskis istandsættelse, mest vel nok i det indre, hvor alt gammelt udrensedes med hård hånd, men også udvendig. Flere af de arbejder, der var en følge af branden, er allerede omtalt, og her skal blot nævnes vinduerne med de kulørte borter, de nygotiske døre, skifertagene, der afløste teglsten (sml. dog tårnspiret p. 1809 f.), og lofterne med profilerede bjælker og brædder, hvorpå skablonmalede bladborter, samt gulvene af hvide og brune lerfliser i rudemønster.

Et *solur* (fig. 7), 1710, af hvidgrå kalksten, med fordybet indskrift T T S

Fig. 1. Rise. *Altertavle (p. 1811).

Gottorp mus. fot.

(sml. korgavl) og M I) C C X, er i ny tid lundet på loftet og opsat på kapellets gavl. Et †solur var bestilt 1838⁷.

En †vindfløj på spiret blev repareret og forgyldt 1880—81⁸. Nu krones spiret af kors over kugle.

†*Kalkmalerier?* Rimeligvis blev der 1894 udført malede dekorationer på væggene, thi 1901 oplyser en visitatsberetning, at malerierne i kirkens indre var i en sørgelig forfatning⁹.

INVENTAR

Kirkens indre vidner i sørgelig grad om den brand, der fandt sted 1893, og som ødelagde hovedparten af inventaret. Reddet blev kun — i delvis molesteret stand — den gotiske altertavle og prædikestolen, der derefter flyttedes til Thaulow-Museet i Kiel, samt fontehimlen, der til gengæld sammen med altertavlens kronende krucifiks gik tabt ved præstegårdens brand 1898. Fonten var det eneste inventarstykke, der ingen nævneværdig overlast led, og som derfor nu alene repræsenterer det ældre inventar. Det 1894 fornyede inventar fremtræder som en udmærket helbed i nygotisk stil.

Alterbord og -tavle 1894, med fire gammeltestamentlige malerier; kronet af krucifiks; udført af snedkermester Schmidt, Flensborg, liguren skåret i Oberammergau²⁴.

**Altertavlen*²⁵ (fig. 4) er en gotisk skabstavle, oprindelig firfløjet (pentaptych) fra 1450 1500, hvis predella, to fløje og krucifiks over midtskabet er gået til grunde, dels ved kirkens brand 1893, dels ved præstegårdens 1898²⁶. Den vel-skårne tavle stammer fra samme værksted som de to bevarede figurer, Petrus og Paulus, fra den †tavle i Svenstrup (Als Nr.-Hrd.). Til Hammelev-Hellevad²⁷. Nr.-Løgumgruppen er den nært knyttet dog uden værkstedsfællesskab —

ved mange detaljer hentet fra fælles forlæg både i midtskabs- og fløj reliefferne; i Golgathascenen kan nævnes røvernes ophængning, den hændervridende kvinde, de forskellige hovedbeklædninger («tovrulle-hat» som i Nr.-Løgum) samt andre dragtdetaljer.

Midtskabet, 176×177 cm, rummer en traditionel Golgathascene, men Kristi kors udmærker sig ved at være udstyret med tre evangelistfelter, og figuren er langt elegantere end de øvrige. Yderst til hver side står, uden skille, som i Hammelev, to helgener nu uden attributter, i nord en kvinde (Katharina?), i syd sikkert kirkens værnehelgen S. Laurentius, med bog²⁸. I de to bevarede fløje står de 12 apostle, anbragt i vilkårlig orden, til dels ombyttet i forhold til underskrifterne fra 1775, alle med bog eller bogpose og til dels med meningsløse attributter; kun Johannes, Jakob maior, Petrus og Judas kan sikkert bestemmes. Efter underskrifterne er rækkefølgen, øverst fra nord: Johannes, Jakob maior med hammer(!), Bartholomæus med stage(!), Filip, skægløs, manglende attribut, Andreas med Filips kors(!), Peter med nøgle; nederste række: Thomas manglende attribut, Matthæus manglende attribut, Jakob minor med stige(!), Judas med sav og kniv ved bæltet (ombyttet med) Simon med kølle, og Matthias med bispestav(!).

Plane kølbuealdakiner foran stavværksvinduer og med stavværks- og fiskeblærenedhæng; rammeværket er overalt skråfaset.

Den nuværende staffering skyldes Jes Jessen 1775; i smalfelterne, med versaler, apostlenes navne, og under midtskabet: »Gloria in excelsis deo. Renov. anno 1775« samt herunder på selve rammen, med skriveskrift: »Sogne Præsten var den Tiid Hr. Chr. Petersen, Kirkeværgerne Iep Røe, og Lars Pedersen. Malet af Ies lessen i Aabenraa«. I predellaen fandtes ifølge Haupt et nadverbillede, ligeledes af Jessen. Under den Jessen'ske staffering er bevaret rester af den oprindelige, blå, rød og guld, på kridtgrund. Siden 1895 i Thaulowmuseet, Kiel, nu på Gottorp slot.

†*Alterklæder*. 1765 var det gamle klæde af rødt fløjl med hvidt »overslag«²⁹; et, ligeledes rødt, bar indskriften »Til Forløserens Ihukommelse. J. A. W. 1853«³⁰.

Altersølv. *Kalk* og *disk* med *oblatgemme*, skænket 1894 af sognepræst Reuter²⁴, †*Kalk*, forgyldt, med indskriften: »Calix Ecclesiae Ries 1647«, vejede 1 pd. †*Disk* »af samme slags«, med indskriften »Ries Kirck«, vejede 8 lod. †*Oblatæske*, skænket af pastor Peter Hegelunds (d. 1706) enke, med hendes navnetræk C H i bunden og i låget »Zur Ehre Gottes wird dieses verehret«; vejede 11 lod²⁹.

Sygesæt, af plet.

Alterstager. 1) 1799, af svært messing, 32,8 cm høje med kvadratisk, profileret fod og kanneleret søjleskaft med »cylinderkapitæl«, på hvis overside er graveret: »Riis Kirg ANNO 1799 d. 1. Ian.«. 2) O. 1900, nygotiske³¹.

†*Brudesmykke* omtalt 1765, udlåntes af præsten for 6 mrk.¹⁶.

Gottorp mus. fot.

Fig. 5. Hist*. *Prædikestol 1607 (p. 1813).

Døbefont, romansk, af granit, arkadetype, med bladranke under mundingens rundstav; 77 cm i tv. Firkantet fod med hjørnehoveder. Fra samme værksted som Rabsted (Tønder amt p. 1596), *Kværs m. fl. Blå og rødbrun oliemaling på bånd og ranker (Mackeprang: Døbefonte p. 307, 312, 321). — *Dåbsfad* skænket 1936³².

Fontelåg, sikkert fra 1700'rne, men med dekoration fra 1894; ottekantet. I skabet i sakristiet. — †*Fontehimmel*, »Taufkrone«, reddet fra branden 1893, men brændt med præstegården 1898²⁴. — †*Dåbskjole* holdtes af præsten i 1870'erne³⁰.

Prædikestol og *-himmel* 1894; bonet fyr med trekløverafsluttede storfelter, hvori skablonmønster.

**Prædikestol* (fig. 5), med reliefskåret årstal 1607. I de fire fags arkader er der relieffer af »Salvator mundi«, »Fides«, »Spes« og »Patien«[tia] (Verdens frelser, Tro, Håb, Tålmod). Stolens hjørner prydes af kvindehermer, de to yderste hjørner dog blot med halspilastre. Indskrifter med reliefversaler, i frisen: »Verbum domini manet in æternum«, og i postamentfelterne: »Anno 1607 den 12 marti«. Mens opgangen forlængst var forsvundet 1894⁹, ødelagdes himlen med årstallet 1681 ved branden; kun hængeduen reddedes²⁴.

Stafferingen, overvejende med rødt, lysblåt, mørkebrunt, hvidt og guld, samt

E. M. 1959

Fig. 6. Rise. *Bord 1577 (p. 1814).

blåhvid marmorering på gesims og fodliste, hidrører sikkert fra Jes Jessens restaurering 1775. 1796 var stolen anbragt ved skibets nordvæg¹⁵; efter branden overflyttedes den til Thaulow-museet i Kiel; nu på Gottorp, mus. nr. AB. 1900.

Stoleværk 1894, med spidsgavle hvori trekløver. Et stolestaderegister over de \dagger stole er bevaret fra 1802¹⁶.

Pulpitur i vest, 1894.

Orgel 1894, bygget af Marcussen & son og ombygget af samme 1933; 11 stemmer, lo manualer og pedal³³. Kirkens første \dagger orgel skænkedes 1846 af pastor Wulff⁷; det havde først stået i Slesvig domkirke, senere i Løgumkloster. 1891 udskiftedes det med et fra Helligåndskirken i Kiel²⁴; brændt 1893.

**Bord* (fig. 6) med reliefskåret årstal 1577, muligvis til kollektfad. Det er 89 cm højt og står på tre bladsmykkede volutben, der udgår

fra skaftets nedre, sekskantede del, hvorpå årstallet; bordskive med akantusblad bort, 30 cm i tv. Sort, med uægte forgyldt ornamentik. I Åbenrå museum³⁴.

Tre *lysekroner* 1894, af messingblik.

Relief af eg, primitiv kopi efter Thorvaldsens Kristus.

Klokke 1894. med nygotisk stavværksfrise og egeblade over slagringen. Frakturindskrift: Am 29. Mai 1893 zerstört durch Feuers Glut. Neugegossen durch Gebr. Ulrich in Laucha a. U. 1891. Nyophængt ved Aug. Nielsen Roslev 1948. \dagger *Klokke* 1631, med indskriften: Hr. Paulus Jacobi, pastor in Ries. Verbum domini manet in aeternum. Andreas Jepsen in Ries. Deelfaget in Ries Harde. Jes Thomsen, Peter Rode. Kjerkgeschworen 1631«²⁴.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) Før 1831. Marcus Adtzersen Holtz af Søes, f. 23. aug. 1759, d. <8. dec.> 18<31, 72> år. Lysgrå kalksten, 181×119, med reliefversaler og -kursiv på obelisk i rundbueportal; på obeliskens top palmegren i bladkrans, på soklen kranie over korslagte søjler, hvorunder fordybede versaler: »Mement[o mori]«. Hulkantprofil uden for tværriflet ramme. Op ad korets nordmur.

2) O. 1848. Livhusar Niels Jensen³⁵ fra Calløe i Sjælland, d. 8. juni 1848. Sandstensplade med fordybet skriveskrift og fraktur, under flag. På kirkegården.

To †åbne, murede begravelser tilhørende sognepræsterne P. Hegelund, d. 1706, og Fr. Kamphøven, d. 1746, omtales 1765³⁶.

Kirkegårdsmonument 1920, over faldne fra sognet.

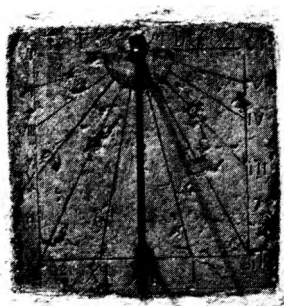
KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Rise præstearkiv: Ca 1. 1748—1899. Kirkeregnskabsbog. — Cc 1. 1761—ca. 1814. Kirkeinventarier. — H 1. 1801—70. Protocoll für die Kirchenvorsleher zu Ries. — H 2. 1896—1921. Rise kirkekronike. — H 3. 1765—1920. Forskelligt. — *Åbenrå provstearkiv:* 1721—1848. Kirkeregnskabsbog for Rise. — 1815—1920. Sager vedr. de enkelte sogne. Rise. — *Åbenrå amtsarkiv:* (aflev. fra Kiel) Visitationalsager C II, 2 nr. 379. 1735—1820. Retr. die kirchlichen Gebäude zu Ries. — C II, 2 nr. 380. 1737—1821. Betr. Kirche zu Ries, varia. — C II, 2 nr. 382. 1765. Kireheninventarium zu Ries. — C II, 2 nr. 383. 1771—1802. Retr. Kirchenständen und Begräbnisse zu Ries. — C II, 2 nr. 384. Betr. Ries Kirchenrechnungen. — *Åbenrå amtstue:* (aflev. fra Kiel) C II, 3 nr. 438. Setzregister der Riesharde 1704. — *Åbenrå landrådsarkiv:* I pakken V. B. 19—24. V. B. nr. 21. 1869—79. Die Kirche zu Ries. — *RA. Gottorp D.* Jordebøger og lign. Åbenrå amt 1609—1710. II 1704. — *Tyske kancelli indl. afdeling:* D. 54. ca. 1730—1848. — Se i øvrigt arkivalier for Åbenrå provsti i almindelighed p. 1667. — Kirkeklokkecirkulære 1918 (NM). — Museumsindberetning af Chr. Axel Jensen 1910. — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og John Petersen 1956.

Haupt I, 47 ff. — Fru M. Ipland, i *Den nordslesvigske Kirke*, II, 1948, p. 232 ff. — N. B. H.: *Af Ris Sognekronike* [se ovfr.: Rise præstearkiv: H 2. etc.], i »Hejmdal« 22. marts 1948.

¹ Jensen: Statistik p. 259. ² Seidelin: *Diplomatarium Flensburgense* II, 166; jfr. *Quellensammlung* VI, 215.— For øvrigt foreligger en pavelig udnævnelse 1491, hvoraf fremgår, at præstetienden da udgjorde 4 mrk. (»fructus 4 mr.«) (*Acta pontificum Danicum* IV, 530). ³ SJyM. 24. årg., 1948, p. 134 f. ⁴ SJyAarb. 1891, p. 283. ⁵ Rise præstearkiv: H 2. 1896—1921. Rise kirkekronike. ⁶ Danske Sagn III, 1931, p. 17 og Schmidt: *Kæmpesten* p. 343. ⁷ Åbenrå amtsarkiv: *Journalsager* 1838 XVI nr. 79. ⁸ Rise præstearkiv: Ca 1. 1748—1899. Kirkeregnskabsbog. ^{8a} 1704 var spiret dog tækket med bly oppe og nede og med spån på midten (jordebøger og lign. 1704). ⁹ Åbenrå provstearkiv: 1815—1920. Sager etc. ¹⁰ Åbenrå provstearkiv: 1721 1848. Kirkeregnskabsbog etc. ¹¹ Setzregister der Riesharde 1704. C II, nr. 438; jordebøger og lign. 1704. ¹² Ved et besøg 1959 fandtes åbningerne tilmuret. ¹³ Carlsen Petersens privatarkiv: Saml. ang. kirker i Sønderjylland, jfr. jordebøger og lign. 1704. ¹⁴ Åbenrå amtsarkiv: *Journalsager* 1840 XVI nr. 19. ¹⁵ Åbenrå amtsarkiv: *Visitationalsager* C II, 2 nr. 383. 1771—1802. Retr. Kirchenständen etc. ¹⁶ Rise præstearkiv: H 3. 1765—1920. Forskelligt. ¹⁷ Ifølge Jensen: Statistik I, 259 skal det ottekantede være opsat, efter at det tidligere »spidse« brændte 1627. ¹⁸ Skast præstearkiv: Ca 1. 1638—1861. Kirkeregnskabsbog for Skast. ¹⁹ Åbenrå amtsarkiv: 1. v. Tillisch's arkiv. Kirke-, skole- og konsistorialsager nr. 204, Åbenrå provstearkiv: 1835—65. Visit at sberetninger 1835—45, Visitationprotokol f. Åbenrå og Løgumkloster provstier. ²⁰ RA. Tyske kanc. indl. afd. D 54. VII. ca. 1730—1848. ²¹ Åbenrå amtsarkiv: *Journalsager* 1859 XVI nr. 2

og 1862 XVI nr. 57. ²² Åbenrå provstearkiv: 1835—65. Visilatsberetninger. ²³ Bylderup præstearkiv: Bb. 1851—70. Indgåede skrivelser. ²⁴ Note 5, jfr. »Hejmdal« 22. marts 1948. ²⁵ Matthæi: Schnitzaltäre p. 100 f., 121, 124, 138, 174 ff. dat. til ca. 1460—80. — Walter Passarge, i Schlesw.-Holst. Jahrbuch 1928, p. 19: kort efter århundredets midte. ²⁶ De to fløje fandtes ikke 1856 (Åbenrå amtsarkiv: Journalsager 1862 XVI nr. 57). ²⁷ Haupt I, 47 skriver, »mest beslægtet med Hellevad«, men der kan kun påvises en overfladisk lighed og intet værkstedsfællesskab. ²⁸ På Haupt's tid endvidere med krumstav(!). ²⁹ Åbenrå amtsarkiv: Visitationalsager C II, 2 nr. 382. 1765. Kircheninventarium. ³⁰ Åbenrå landrådsarkiv: V. B. 21. 1869 79. Die Kirche zu Ries. ³¹ Herpå graveret skriveskrift: »Otto Georg Grauer weiland Pastor in Wilstrup geb. in Ries am 14. Oktober 1818 gestorben daselbst am 23. August 1900« og »Mathilde Grauer geb. Nonne«. ³² Skænkel »Sct. Laurentius Kirke i Rise 1936 af Sognepræst Carl Christian Kallenbach Pedersen. Kransen [dvs. bronzekransen, hvori fadet sidder] af hans Søster Nanna«. ³³ Organist- og Kantorembederne, red. af Axel Buchardt, 1953, p. 208. ³⁴ Under bordpladen står på påklistet seddel: Rise Kirke ? Juli 1932 . . . ³⁵ Krigergrave p. 72 f. med afbildning. ³⁶ Note 16, samt Abildgaards dagbog p. 152.

E. M. 1956

Fig. 7. Rise. Sotur 1710 (p. 1810).